

PAULIINA LATVALA

”Lapsuuteeni kuuluivat sota, siirtolaiset ja sankarihautajaiset”

Suomeen jääneiden lasten muistoja sotavuosien arjesta

Suomalaisten lasten sotakokemuksista puhuttaessa keskitytään tavallisesti Ruotsiin siirrettyihin sotalapsiin. Valtaosa alaikäisistä jäi sotavuosina kuitenkin Suomeen. Viime aikoina he ovat muistelleet eri yhteyksissä, millainen sota-aika oli lasten ja nuorten silmin nähtynä ja kuinka tuo ajanjakso vaikutti heidän tulevaisuuteensa. Kokemuksen siirtyessä kertomuksen muotoon tuotetaan samalla mielikuvia aikakaudesta, kotiseudusta ja arkea sanalleista kulttuurisista malleista.¹

■ ”Jatkosota alkoi 1941 ja Haapajärvelle perustettiin koulutuskeskus, joka toi oman leimansa myös kotirintamalle. Liityin 10-vuotiaana sotilaspoikiin, niin myös muut kylämme koulupojat. Suunnistus- ja ampu-maharjoituksia pienoiskiväärillä pidettiin, mutta muuten mukanaolo oli etupäässä työtehtäviä, esimerkiksi romun keräystä sotatarviketeollisuudelle.”²

Yllä oleva sitaatti on esimerkki suomalaisen historiakerronnasta, jossa henkilökohtaiset kokemukset yhdistyvät kertomukseksi sotilaspoikatoiminnasta 1940-luvun Suomessa. Vahva yhteishenki ilmeni jopa 10-vuotiaiden poikien joukossa, eikä osallistumista selitellä erikseen kirjoitushetkelläkään.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto järjesti vuonna 1997 valtakunnallisen muistitietokeruuhankkeen, joka sai nimekseen *Suvun suuri kertomus*. Keruu tuotti yli 700 kirjallista vastausta, joista enemmistön olivat kirjoittaneet 1920–1940-luvuilla syntyneet suomalaiset. Näin

ollen heidän lapsuus- ja nuoruusjaksoaan sävyttivät eri sodat: vuoden 1918 sodan jäljet näkyivät vanhimpien vastaajien kirjoituksissa, talvi- ja jatkosota heijastui useimpien lapsuuteen.

Suosituimpiin kerronnan teemoihin kuuluivat talvi- ja jatkosodan vaikutukset arkeen, kuten koulunkäyntiin, sotavankien kanssa työskentelyyn sekä perheenjäsenten tunne-elämään. Keruuesite ei erityisesti pyrkinyt korostamaan sota- eikä lapsuutta omaan kokemukseen pohjautuvina teemoina, vaan kysymys sota-ajasta esitettiin passiivimuodossa: ”Mitä sota- ja pula-ajoista sekä lamasta puhutaan?” Silti suomalaisilla oli edelleen voimakas tarve kertoa sotavuosista myös omakohtaisia kokemuksiaan. Sodan jäljet ovat eri tavoin näkyvissä jo kolmannessa tai neljännessä sukupolvessa, esimerkiksi hiljaisuutena tai toistuvina kertomuksina. Kansanrunousarkiston keräämiä tekstejä voisi kutsua epävirallisen historian esityksiksi, jotka instituutioon tutkimuskäyttöön tallennettaessa muodostuvat – ainakin potentiaalisesti – myös julkisiksi teksteiksi. Suvun muistitietoon keskittyvien tekstien tutkimus vastaa siihen, kuinka menneisyys esitetään yksittäisten henkilöiden ja sukupolvien avulla sekä millaisia tulkintoja ilmaistaan historian kokemisesta suomalaisten elämässä.³

Arjen historiaa jäsennettiin nykyhetkestä käsin, minkä vuoksi kertomus rakentuu vuosikymmenien muistojen ja niiden muut-

1. SKS.KRA.SUKU 15062.1997, nainen, s.1932. Artikkelin aineistoviitteissä käytetty seuraavia lyhenteitä: SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, KRA = kansanrunousarkisto, SUKU = Suvun suuri kertomus -keruaineisto vuodelta 1997. Artikkelin perustuu väitöskirjaani, siviilien sota-ajasta koskevaan lukuun; ks. Pauliina Latvala (2005) *Katse menneisyyteen*. Folkloristinen tutkimus suvun muistitiedosta, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1024, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 193–202.

2. SKS.KRA.SUKU 6844.1997, mies, s.1931.

3. Näitä kysymyksiä ovat esittäneet suullisen historian tutkijoista esimerkiksi Elisabeth Tonkin (1992) *Narrating our Past. The social construction of oral history*, Cambridge studies in Oral and Written Culture, Cambridge Studies in Oral and Literate Culture 22, Cambridge: Cambridge University Press, 1 ja Alessandro Portelli (1997) *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*, The University of Wisconsin Press: Madison (WI), 27.

tuvienkin tulkintojen varaan. 1990-luvun lopun yhteiskunnalliset muutokset, Neuvostoliiton hajoaminen ja kotiseutumatkat luovutettuun Karjalaan sekä sotasukupolvien ikääntyminen aukaisivat sekä yksityisen että julkisen sotavuosien muistelun. Sotilaspoikien ja etenkin pikkulottien kokemukset odottivat vuosikymmeniä oikeaa aikaa julkiselle muistelulle. Samoin pitkään avoimena olleita tietoja omaisten kohtaloista oli vihdoinkin saatu Venäjän arkistoista.

Erilaiset historian julkiset esitykset kuten sotaelokuvat ja -kirjallisuus, kouluopetus ja poliittiset puheet muodostavat yhdessä meihin vaikuttavan historiakulttuurin, joka eri aikoina tukee tai torjuu eri teemoihin samastumista.⁴ Tämä vaikuttaa myös kerronnallisten keinojen käyttöön menneisyyttä kuvaillessamme: etäistämiseen ja läheistämiseen, henkilökohtaisen osuuden korostamiseen tai sen loitontamiseen.⁵

Virallisesti sellaisista asioista ja ilmiöistä tulee historiaa, joita pidetään tärkeinä ja joille halutaan antaa selitys.⁶ Lasten kokemukset eivät aikaisemmin ole kuuluneet yhtä vahvasti yhteiskunnan muistiin kuin aikuisten, etenkin miesten, kokemukset. Historian objektiivisuus on joutunut kyseenalaiseksi jo pitkään: tutkimuksen näkökulmasta historia on pikemminkin tietyn ryhmän kannalta rakennettu historian representaatio, joka on läpäissyt erilaisten tulkintamahdollisuuksien kirjon.⁷ Ajassa on samanaikaisesti useita menneisyysprojekteja jo sen vuoksi, että jokainen historioitsijoiden sukupolvi kirjoittaa oman käsityksensä mukaista historiaa. Jokin niistä saa aina vahvimman julkisuuden toisten jäädessä vähemmälle.⁸ Lasten sotakokemuksille on löytynyt tilaa sitä mukaa, kun historiankirjoituksessa on alettu suunnata katsetta mikro- ja sosiaalishistoriaan, nais- ja perhehistoriaan.

Lasten elinympäristö sodan aikana

Tiettyjä poikkeuksia lukuunottamatta lasten elinympäristö muuttui sodan vuoksi tavallisen arjen vastakohdaksi. Erityisesti kotiin ja kouluun liittyvä muistitieto sotavuosista hahmottaa, kuinka lapset mielsivät poikkeuksellisen arjen. Elinympäristön muutokset

näkyivät eri tasoilla ja kokemukset vaihtelivat sen mukaan, minkälainen tilanne lapsen perhettä kohtasi. Lasten suhde turvallisenä pidettyyn kotipihaan ja lähiseutuun muuttui varovaisemmaksi. Desanttien pelossa heidät opetettiin tai he oppivat pitämään etäisyyttä vieraisiin, pommikoneiden vuoksi katsomaan taivaalle ja kuuntelemaan niiden ääniä. Lapset saivat kuitenkin kerätä propagandalehtisiä. Niissä vakuutettiin, että Venäjä valtaa Suomen, minkä vuoksi asukkaita kehoitettiin liittymään Venäjän puolelle.⁹

”– lentolehtien sijasta he alkoivat lentokoneista ampua siviiliväestöä. Olimme kerran ongella – kun venäläinen kone tuli idästä Joensuuta kohti. Emme osanneet pelätä yhtään, kunnes yht’äkkiä kone käänsi nokkansa meitä kohti ja alkoi ruutata konekiväärillä. Heittäydyimme suohon pitkällemme, luodit rapisivat ympärillä, onneksi ei osunut kehenkään.”¹⁰

4. Geschichtskultur -käsite syntyi 1980-luvun Länsi-Saksassa viittaamaan niihin tapoihin, joilla menneisyyttä koskevia mielikuvia tuotettiin ja käytettiin. Hannu Salmi (2001) 'Menneisyyskokemuksista – historiakulttuurin muodot', teoksessa Jorma Kalela & Ilari Lindroos (toim.) *Jokapäiväinen historia, Tietolipas* 177, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 134–149. Ks. myös Sirkka Ahonen (1998) *Historiaton sukupolvi. Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa, Historiallisia tutkimuksia* 202, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 24; Sirkka Ahonen (2000) 'Historiakulttuuri yhteisön muistin rakentajana', *Historiallinen Aikakauskirja* 4, 305–311.

5. Anna-Leena Siikala (1984) *Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 404, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 158–172.

6. Jorma Kalela (2001) 'Historiantutkimus ja jokapäiväinen historia', teoksessa Jorma Kalela & Ilari Lindroos (toim.) *Jokapäiväinen historia, Tietolipas* 177, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 11–25.

7. Tonkin (1992) 2; Jonathan Friedman (1992) *The Past is in the Future: History and the Politics of Identity*, *American Anthropologist* 94, 837–859.

8. Panu Pulma (1989) 'Uusi sukupolvi – uusi historia?' teoksessa Rauno Endén (toim.) *Historian päivät* 1988, *Historiallinen Arkisto* 93, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 81–88. David Lowenthal (1985) *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press: Cambridge, 214–215 painottaa, että valtaosaa menneisyyttä koskevasta tiedosta ei ole tallennettu.

9. SKS.KRA.SUKU 10449.1997.

10. SKS.KRA.SUKU 10450.1997.

Yhteistä eri kokemuksille on, että lapset näkivät, kuuluivat, kokivat ja aistivat sodan ja siihen liittyvän kuoleman ja menetyksen uhan. Kodin tuhoutuminen tai sen jättäminen on vaikuttanut etenkin karjalaisten nostalgisten lapsuusmuistojen muotoutumiseen.¹¹ Seuraavassa esimerkissä korostuu se, että lapsuuden kokemus mielletään perheen kertomuksena. Siinä palataan kuusi-vuotiaan tytön elämään Karjalan kannakselle sodan alkamisen hetkellä. Kertomuksessa esiintyvät tupaan syöksyvät sotilaat, joille muistelmatekstissä annetut vuorosanat vetoavat lukijoiden tunteisiin.

”Oman perheeni kertomus alkaa siitä lumenhärmän vaalentamasta marraskuun viimeisestä päivästä, jolloin tupaamme työntyi joukko sotilaita ’lakanat korvissa’, kuten sen lapsen silmin näin. Olin kuusi-vuotias, eloonjääneistä sisaruksista keskimäinen. Sotilaat siunasivat meidät nähdesseen: ’Hyvä Jumala, onko täällä vielä lapsiakin!’ Rintama oli silloin jo vaarallisen lähellä. Meidät nostettiin kuorma-auton lavalle ja lähdettiin kuljettamaan pois kylästä, Noisniemen lossille, jonka avulla pääsimme Kuninkaanristin puolelle ja sieltä edelleen Käkisalmeen ja junaan.”¹²

Teksti vaikuttaa tunteisiin luomalla mielikuvan lapsista rintaman läheisyydessä sekä lapsia sääälivistä sotilaista. He saavat kertomuksessa äänen, joka vuorottelee kaikkiteitävän kertojan äänen kanssa. Kertoja selostaa lukijalle rintaman olleen silloin jo vaarallisen lähellä. Tilanteen vakavuutta kotos-taa sotilaiden tokaisu: ”Hyvä Jumala, onko täällä vielä lapsiakin!” Kerronnan aikaa, elämän vaikeutta yleisellä tasolla, tuodaan esiin mainitsemalla kertojan useampien sisarusten kuolleen, ilmeisimmin kulkutauteihin tai muihin pikkulasten sairauksiin. Katkelmassa on nähtävissä evakkokertomuksille tyypilliset alueelliset merkitykset. Paikkanimet kerrotaan yksityiskohtaisesti, matkareitti iskostuu tärkeäksi kertomuksen elementiksi. Kertomus jatkuu isän keuhkosairauden kuvailulla ja hänen myöhemmällä kuolemallaan Jämsän sairaalassa. Kertoja muistaa, kuinka Käkisalme paloi heidän

mennessään junan härkävaunuihin painavine tavaroineen. Lapsuuden muistoista kertomus jatkuu aikuisen näkökulmasta tehtyyn pohdintaan muun muassa kotikylästä ja tavallisten orpojen asemasta verrattuna sotaorpojen asemaan sekä äidin jaksamisesta rankkoina aikoina: välillä äiti tuupertui hankeen korkean verenpaineensa vuoksi. Tyttären mukaan äiti ei elämänsä aikana saanut mitään itselleen, ei edes tekohampaita suuhunsa. He lähtivät kaiken kaikkiaan kahdesti Vuoksen rannalta kotikylästään sotaa pakoon.

Tämäkaltaiset kokemukset ovat osa suvun historiaa ja perheen kertomusta, minkä vuoksi sodan jäljet ovat nähtävissä vielä 60 vuotta sodan jälkeen. Jälkipolvi vertaa omaa elämäänsä vanhempien sukupolvien elämään muodostaen käsityksen siitä, millaisen kertomuksen jatkoksi heidän oma elämänsä liittyy. Vanhempien kohtaloita ja heidän tekemiään ratkaisuja ymmärretään historian taustaa vasten.

Vastajaat kuvailevat elämänmuutoksen näkyneen perheen välisessä viestinnässä. Puhetilanteet muuttuivat toisenlaisiksi: vieraat, pelkoon kiinnittyneet sanat alkoivat toistua aikuisten puheissa. Iästä riippuen lapset kytkivät erilaisia assosiaatioita esimerkiksi sanoihin ”sota”, ”rauha”, ”desantti”, ”ryssä”, ”Hitler”, ”sotilas” ja ”rintama”.¹³ Samoin lapset ihmettelivät ristiriitaista viestiä, kun aikuiset sanoivat vanhan uskomuksen runsaasta oravien määrästä ennustavan sotaa, mutta toisaalta lohduttivat itkeviä lapsia, ettei sotaa tule. Puhuminen muuttui lasten näkökulmasta myös toisella tavoin. Lapset eivät saaneet kuulla, mitä aikuiset

11. Karjalaisten muistoista ks. esimerkiksi Minna Kilki (toim.) (2004) *Se minkä jaksat kantaa. Karjalaisten naisten ja miesten elämäkertoja*, Kansanelämän kuvauksia 64, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

12. SKS.KRA.SUKU 26993.1997, nainen, s. 1933.

13. Tutkimusaineistossani oli lähinnä maaseudulla lapsuutensa viettäneiden lasten kokemuksia. Kaupunkiin sijoittuvista kokemuksista ks. Kaija Valkonen (toim.) (2000) *Me kestimme: naisten ja lasten talvisota*, Helsinki: Otava, 16.

puhuivat ja heitä varoitettiin puhumasta vieraille tai kertomasta, mitä kotona oli kuulut. Nämä vaikutteet siirtyivät lasten leikkeihin ja suulliseen perinteeseen sekä lauluihin, kuten viipurilainen nainen muistelee:

”Neljävuotias veljeni lauleli Tampereella talvella 1940 ’Pommeja puttoo, pommeja puttoo, mutta sortua emme saa’.”¹⁴

Sama kertoja kuvailee sodan näkyneen tyttöjen nukkeleikeissä, sillä nuket laitettiin toimimaan kuin ihmiset hälytyksen tullen. Tämä vuonna 1934 syntynyt tyttö näki pommikonelaivueet ja pommisuoajat omakohtaisesti. Iästä ja sukupuolesta riippumatta lapset joutuivat tulkitsemaan ympäristöstään kuulemiaan viestejä, aikuisten huolestuneita katseita ja vieraiden sanojen lisäksi käsittelemättömältä tuntuva puhumattomuutta. Kerrottaessa ilmaistaan myös yleistä käsitystä siitä, ettei lapseen voi täysin luottaa. Toisin sanoen lasten ei ollut sopivaa kuulla aikuisten keskustelua, koska vanhemmat pelkäsivät lapsen kertovan asioita eteenpäin. Toisaalta lapset ja nuoret olivat kulttuurissa vähemmän näkyviä kuin aikuiset, ja tätä hyödynnettiin vaikeissa tilanteissa. Nuoria käytettiin sanansaattajina silloin, kun aikuinen ei voinut lähteä. Esimerkiksi desantiksi epäiltyjä henkilöitä pyrittiin saamaan kiinni siten, että kouluikäistä pyydettiin kertomaan viranomaisille kotiin tulleesta kulkijasta.¹⁵

Kielellisen maailman muutoksiin kuuluivat myös venäjän kielen ja karjalan murteen lisääntyminen lähiympäristössä. Se toi mukanaan myös myönteisen tunteen, etenkin kun sota tarkastellaan kouluikäisten näkökulmasta. Sosiaalinen elämä ja vuorovaikutussuhteet muuttuivat liikkuvien joukkojen vuoksi. Perheissä oli sotavuosina avoimet ovet, koteihin sijoitettiin työväen lisäksi myös sotavankeja ja evakoita. Samassa perheessä saattoivat asua viisi evakkoperhettä. Maaseudulle tuli kaupunkilaisia, samoin maalta siirryttiin kaupunkeihin. Lasten kerrotaan omaksuneen karjalaisen kulttuurin vaikutteita esimerkiksi siten, että karjalaisnaiset opettivat kutomisen kirjontamallit, joiden avulla lapset ja nuoret tekivät tunte-

mattomalle sotilaille kintaita. Samoin evakolasten näkökulmasta katsottuna sijoittuminen lapsiperheeseen toi iloa murheen keskelle. 14-vuotiaan tytön tuntemuksia kuvattiin näin:

”Siitä sodasta keskusteltiin koulumatkoilla ja kaikkihan siitä puhuivat. – Minä en enää sotaan sillä tavoin pelännyt kuin aikaisemmin. Ja me koululaiset toivoimme, että tulisi sellaisia evakoita, joilla olisi meidän ikäisiä lapsia.”¹⁶

Edellisen tytön perheeseen sijoitetut evakkomiehet nukkuivat pirtissä lasten kanssa. Hän ei kerro pelänneensä miehiä, vaan ”sopu sijaa antaa” -asenteella pärjättiin. Evakkomiehet saivat myös aina ensin syödä kertojan äidin valmistamaa ruokaa.

Tutkimusaineistossani ei ollut pienten lasten muistoja tapetun tai tappamisen näkemisestä. Tässä on selvä ero vuoden 1918 sotaan liittyen. Ulla-Maija Peltosen tutkimuksessa käy hyvin ilmi, etteivät lapsuuden sotakokemukset unohdu. Kertomuksia kuolemasta ja sodan tunnelmista sisällissodasta löytyy piirustus- ja kouluaineaineistoista. Lähes 150 koululaista kertoi nähneensä ihmisiä ammuttavan, kymmenet näkivät haavoittuneita ja kuolleita sekä kotinsa palavan pommituksissa. Lasten piirustuksissa suojeluskuntalaisten asuun pukeutunut mies uhkaa punahuivista naista aseella.¹⁷

Eräs omakohtainen, traumaattisena mieleen jäänyt muisto kansalaissodan vangeista aineistosta löytyi. Vangittujen joukko marssii Viipurissa tietä pitkin, kun miehiä viedään teloituspaikalle. Kertoja oli tuolloin 5-vuotias:

”Lähellä oli paraatikenttä, jossa kävimme usein. Eräänä keväisenä päivänä katselimme ’RYSSIEN’, joksi venäläisiä kutsuttiin ja punaisten vankijonoa, joka kulki kentän sivuitse kohti Linnakatua. Jonon edessä ja sivuilla oli ratsumiehet, vartijat. Etujoukon muodostivat ’ryssän’ papit. He kulkivat mustissa kaavuisaan pyhine lippuineen ja suitsutusastioineen. Heitä seurasivat venäläiset. Sitten tulivat suomalaiset punavangit. Joukossa oli myös naisia. Lähdimme

jalkakäytävää pitkin seuraamaan jonoa. Katselimme, kun jono marssi Linnansillalle ja Neitsytniemeä kohti. Kuulimme, kun joku nainen, kadun varrella myös seisonut, sanoi: 'Sinne ne vietiin tapettavaksi'.¹⁸

Tässäkin lapsen muistoihin on jäänyt aikuisten puhe, ryssiksi kutsuminen sekä tieto siitä, että marssivat naiset ja miehet tulevat surmatuksi. Vartijoiden läsnäolo oli jo kuitenkin tehnyt viisivuotiaalle selväksi, että kyseiset ihmiset kulkivat vastoin omaa tahtoaan.

Sotavangit perheiden arjessa

Suomalaiset saivat yhteensä lähes 70 000 sotavankia, joista jatkosodan aikana työskenteli sadonkorjuutöissä yhteensä 40 000. Muistitiedon mukaan vangit saivat maataloissa olla melko vapaasti, eivätkä he yleensä karanneet.¹⁹ Isännän ja muiden työikäisten miesten ollessa rintamalla naiset ohjasivat heidän töitään, joten lapsetkin saattoivat olla tekemisissä vankien kanssa. Vankien kanssa keskustelu oli kielletty, mutta käytännössä perheet tutustuivat ja silloin tällöin jopa kiintyivät työskentelyapuna olleeseen vankiin. Suomalaisten näkökulmasta kerrotut kokemukset ovat pikemminkin yhteistyön kuin vankeuden kertomuksia. Pihapiiriin tulleet venäläiset sotilaat vaikuttivat siihen, millaiseksi lasten käsitys vihollisesta muodostui. Eräässä kertomuksessa poikien kokemusta väritti hämmennys, sillä he näkivät ennemminkin haavoittuneen ja kipuaan valittavan ihmisen kuin vihollisen. Vuonna 1931 syntynyt mies kertoi desanttien kohtaamistilanteesta näin:

”Katselin venäläisiä sotilaita. Aivan tavallisen nuorten miesten näköisiä hän he olivat niin kuin meidänkin vartiosotilaamme, jotka olivat siinä auton lavalla. Me pojathan olimme keskenämme kuvitelleet, etteivät ryssät ole tavallisten ihmisten näköisiä. Me olimme luulleet heitä ihmissyöjiksi, rosvoiksi ja hurjaa elämellisyttä pursuaviksi olennoiksi, gorilloiden kopioiksi! Siinä suhteessa me koimme nyt pettymyksen. – Toinen vangeista oli haavoittunut oikean jalan sääreen, jonka ympärille housunlah-

keen päälle oli kiedottu sideharsoa veren tulon ehkäisemiseksi. – se toinen vanki silitti kädellään haavoittuneen toverinsa hiuksia ja pyyhki hyvin likaisella rievulla hänen hikisiä, kivusta ja tuskasta hehkuvia kasvojaan. Haavoittunut sotilas valitti hiljaa koko ajan.”²⁰

Kirjoitushetkellä edellisen kokemuksen lukijalle jakanut mies oli 66-vuotias. Vaikka aikaa on kulunut kokemuksesta yli 50 vuotta, hän muistelee sodan oikeiden kasvojen näkemisen muuttaneen käsitystä sodasta. Hän kuvailee ajatelleensa, ettei sota ollutkaan rohkeuden, miehekkyyden ja jalouden ilmentymää. Auton lavalla olleet desantit olivat veljeksiä, joista haavoittunut menehtyi.

Edellisen tekstikatkelman sävy korosti myötäelämistä. Kirjoittajan perhetaustaan kuului isä, joka pyrki saamaan vankien olot inhimillisemmiksi. Poika näki, kuinka isä toimi vastoin ohjeita ja auttoi heiveroisiä, pakkasella huonoissa ryysyissä metsässä työskenteleviä vankeja. Myös kirjoittajan äiti kohteli vankeja hyvin ja puolisonsa pyynnöstä laittoi pakkasäällä korviketta paitsi puolisolle, myös vangeille. Juomien vieminen kuului kertojana olevan pojan tehtäviin, minkä vuoksi hän omakohtaisesti osallistui vankien auttamiseen. Ne vangit, jotka eivät pystyneet hoitamaan tehtäviään, joutuivat vankileirille ammuttavaksi, tiesi poika.

Sotavankien kerrotaan olleen jopa kuin perheenjäseniä. Noin kuusivuotiaan muis-

14. SKS.KRA.SUKU 9076.1997, nainen, s. 1934.

15. Ks. Pauliina Latvala (toim.) (2001) *Suvun suuri kertomus. Muistitietoa itsenäisen Suomen vaiheista*, Kansanelämän kuvauksia 53, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 29–130.

16. SKS.KRA.SUKU 8814–8855.1997.

17. Ulla-Maija Peltonen (2003) *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 894, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 102–132.

18. SKS.KRA.SUKU 17747.1997, nainen, s. 1912.

19. Antti Laine (1990) 'Sotavankina Suomessa', teoksessa Silvo Hietanen (päätoim.) *Kansakunta sodassa 2: Vyö kireällä*, Helsinki: Valtion Painatuskeskus, 87–90; Jouko Kallioniemi (2001) *Nouseva Suomi 1944–1956*, Jyväskylä: Gummerus, 33–39; SKS.KRA.SUKU 5858; 19151.1997.

20. SKS.KRA.SUKU 1693–1697.1997, mies, s.1931.

toissa sotavanki, ukrainalainen sahanasettaja oli hyväntuulinen ja iloinen. Luottovangiksi kutsuttu mies oli leikkisä lapsillekin, ja perheen isä luotti suojattiinsa. Perheelle oli ilmoitettu, ettei vanki ole vaaraksi lähiympäristölle. Vanki istui ruokapöydässä yhtä aikaa ja söi samaa ruokaa kuin isäntäperhe. ”Ja me emme osanneet häntä syrjiä, sorsia tai muutenkaan aliarvioida ja emme me häntä halveksineet. Nyt sitä meidän suhdetta vähän ihmettelen.”²¹

Myös tyttöjen kertomuksissa muisteltiin yhteiseloa peltotöihin saatujen sotavankien kanssa. Tyttöjen muistoissa yhteiselo venäläisten sotavankien kanssa osoittautuu harrittomaksi. Vuonna 1930 Tervolassa syntynyt nainen kertoo myönteisistä kokemuksistaan:

”Vanhempani olivat oikeudenmukaisia, venäläisiin ja inkeriläisiin suhtauduttiin myötämielisesti, aivan varmasti heillä oli mukavammat olot kuin meidän pojillamme linjassa. Kun sotavankeja täytyi viedä takaisin leiriin, vaihtaa, oli murheellista nähdä itkuiset lähdöt. He olivat kiintyneet perheeseen, eniten kuitenkin tulevaisuuden tuntemattomuus aiheutti ahdistusta ja pelkoa.”²²

Vähän alle 10-vuotiaan tytön näkökulmasta siperiläinen kolhoosinjohtaja Ivan oli rehti, toisin kuin leningradilainen tehtaantöyläinen Grigori:

”Ivan piti kyllä Grigoorin kurissa, pieksikin tämän kerran, kun Grigori oli yrittänyt varastaa isäni rukkaset. Ivanilla ja Grigorilla oli meillä oma kessumaa, vaikka isäni ei itse tupakoinut – – vangit tekivät veljelleni ja minulle lahjaksi rasiat, veljelleni puisen, kirjan muotoisen ja minulle olkisen. Kerran Ivan toi meille suklaata. Vangit olivat saaneet sitä Punaisen Ristin kautta. Otimme suklaan vastaan ja kiitimme, mutta emme uskaltaneet syödä suklaata, vaikka emme olleet saaneet sitä herkkua moneen vuoteen. Perheemme arvosti kovasti tuota lahjoitusta, vaikka suklaat jäivätkin syömättä.”²³

Sotavankeihin luottamisesta ja ystävällisestä kohtelusta on muistoja myös niillä henkilöillä, jotka osallistuivat vuonna 1999 *Kotilieden* järjestämään muistitiedon keruuseen naisten ja lasten talvisodasta.²⁴

Lapset yhteiskunnan apuna

Suomalaisilla tytöillä oli sotavuosina mahdollisuus liittyä pikkulottiin jopa kahdeksanvuotiaana. Pikkulottien tehtäviin kuuluivat muun muassa ensiavun opetteleminen, käsityöt ja muonitusapuna toimiminen. Pikkulottiin kuului lähes 50 000 tyttöä jatkosodan loppupuolella. Tyttötyötä tehtiin eniten Pohjois- ja Itä-Suomessa.²⁵ Kuten seuraava kirjoittaja muistelee, mukaan liittymistä ei Sortavalassakaan tarvinnut pohtia:

”Jo ennen talvisotaa olin liittynyt pikkulottiin, kuten kaikki ystäväni. Seminaarin naisopiskelijat olivat johtajina. Kokouksissa leikkasimme sideharsokangasta kapeiksi kasitaleiksi ja rullasimme ne, kudoimme ampumasormikkaita, teimme omatekoisia kaasunaamareita. Lottapukua en koskaan saanut, se oli liian kallis hankinta. Lottamerkin sain ostaa kuitenkin.”²⁶

Lottapuvun nähtiin lisäävän toimintamotivaatiota, ja vähävaraisia autettiin puvun hankinnassa, vaikka yllä oleva nainen ei pukua saanut tai ei ollut avun saannista ehkä edes tietoinenkaan. Puvun käyttö oli vapaaehtoista. Pikkulottien ideologista samastumista isänmaallisuuteen pyrittiin edistämään tunnuslauseella ”Ilomielin valmiina palvelemaan kun kutsuvi syntymämaani”. Innokkaimmat nuoret valehtelivat ikänsä päästäkseen lotaksi. Reippauteen, huomauttaisuuteen ja tottelevaisuuteen kasvatetut pikkulotat toimivat aikuisten lottien apuna. Muiden tehtävien ohessa 15–16-vuotiaat lotat toisinaan siistivät ruumiita, ennen kuin vainajat lähetettiin haudattavaksi. Lottien muistitietoa kerättiin ensimmäisen kerran 1970-luvulla, jolloin lotat muistelivat kaikkia muita työtehtäviä paitsi kaatuneiden evakuoitikeskuksessa työskentelyä. Myös vuonna 1997 kerättyssä aineistossa teemaa käsiteltiin hyvin harvoin.

Kun vuonna 2000 haastattelin yhtä Suvun suuri kertomus -keruuseen vastannutta lottaa, vainajan käsittely tuli puheeksi. Hän oli työskennellyt lottana Kainuun rajavartiostossa, Kajaanin sotilaspiirin alueella 15–16-vuotiaana. Ilman sairaanhoitajan koulutusta, ainoastaan pikkulotille suunnatun ensiapukurssin sekä perheystävän vahvan tuen turvin hän teki hermoja koettelevaa työtä. Lot-tatehtävissä joutui valvomaan välillä yhtä-jaksoisesti kaksi viikkoa. Vainajien käsitte-lyyn kertoja suhtautui asiallisesti ja kertoikin ilman suurempaa pelkoa vieneensä jalkoja uuniin poltettavaksi tai ottaneensa kypärän sisältä puoli päätä pois.²⁷

Poikien kannalta sotatilanne oli ehkä hie-man erilainen. Aikuisen miehen mallina oli puolustava ja taisteleva sotilas. Toisaalta mielikuvat sotilaista murtuivat helposti, kun isä tai veli saapui rintamalta kotiin ja esiin-tyi tuttuna ja turvallisena omaisena. Poikien sotalaikit vaihtuivat usein vakavimmiksi, kun heille tuli mahdollisuus osallistua soti-laspoikien toimintaan. Jatkosodan alussa suojeluskuntajärjestöjen poikatoimintaa laa-jennettiin ja organisoitiin uudelleen. Tuol-loin nimeksi tuli Sotilaspojat. Tilastojen mukaan vuoden 1944 alkaessa sotilaspoi-kaosastoja oli 684 ja niissä poikia yli 72 000. Sotilaspojat olivat iältään 10–17-vuotiaita, joista vanhimpien tehtäviin kuuluivat soti-lasluontoiset toiminnot. Tällaisia olivat esi-merkiksi lähetti- ja ilmasuojelutehtävät.

Sotilaspoikien haluttiin samaistuvan soti-laisiin, sillä heille annettiin suojeluskunta-pukua muistuttava univormu arvomerkkei-neen. Sotilaspoikien toiminta vaikuttaa ole-leen melko huoletonta, jos sitä tarkastelee helpoimpien tehtävien valossa. He pitivät kerhoiltoja, opintoretkeä, juhlia, talkoita ja harrastivat liikuntaa. Toisaalta, kuten artik-kelin alussa ollut katkelma kertoi, pojille opetettiin myös ampumataitoja ja heidän tuli oppia selviytymään maastossa. Sotilas-poikatoiminnassa kiinnitettiin myös huo-miota koti, uskonto ja isänmaa -arvojen omaksumiseen. Miehet, joiden lapsuuteen kuului sotilaspoikatoiminta, ovat vuonna 1992 perustaneet Sotilaspoikien perinneliit-to ry:n. Myös sotilaspoikapatsaan pystyttä-minen Lahteen vuonna 1997 ja sotilaspoi-

karistien myöntäminen vuodesta 1991 ovat osaltaan todistaneet näiden poikien sotako-kemusten merkittävyyttä.²⁸

Työtä aamusta iltaan

Työnteko tuli tutuksi lapsille, koska elämä kotona jatkui ilman työikäisiä miehiä. Tämä tarkoitti myös äitien kiirettä. Jatkosodan aikaan laki määräsi nuoret töihin uittomaille, sahoille ja maatalouteen paikkaamaan so-tatarviketeollisuuden puutteita. Työvelvol-lisuus koski jopa kymmenvuotiaita, jotka pystyttiin valjastamaan aputyövoimaksi. Hieman vanhemmat, 14-vuotiaat, olivat töi-den vuoksi poissa kotoa pitempiäkin aiko-ja. Lapsityövoiman enemmistönä olivat 15–17-vuotiaat nuoret, jotka tekivät kymme-nen tuntia päivässä miesten töitä kuutena päivänä viikossa. Työleireillä tarjottu ravin-to oli yksipuolista.²⁹ Elämä oli työkeskeistä myös työvelvollisuusikäisiä nuoremmilla lapsilla. Samoin työntekoon joutuivat monet pääkaupunkiseudulta maalle turvaan lähe-tetyt lapset. Eräs vastaaja kertoo tehneensä töitä talon lasten kanssa päivittäin kasvi-maalla ja metsässä. Vielä aikuisena hän pohtii, oliko niin runsas työtaakka maalle sijoittamisen tarkoitus.³⁰ Samantapaisia muistoja on myös niillä nuorilla, jotka si-joitettiin työmiehen rooliin omalle alueel-le:

21. SKS.KRA.SUKU 5862–5863.1997, mies, s. 1935.

22. SKS.KRA.SUKU 1938.1997, nainen, s. 1930.

23. SKS.KRA.SUKU 9082.1997, nainen, s. 1934.

24. Ks. Valkonen (toim.) (2000) 16–18.

25. Pia Olsson (1999) *Eteen vapahan valkean Suomen. Kansatieteellinen tutkimus lottatoiminnasta paikalli-sella tasolla vuoteen 1939*, Suomen Kansatieteellinen Arkisto 45, Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, 201; Vilho Lukkarinen (1981) *Suomen lotat. Lotta Svärd -järjestön historia*. Suomen naisten huoltosäätiö, Por-vo: WSOY,103.

26. SKS.KRA.SUKU 29691–29704.1997.

27. SKSÄ 134.2000, nainen, s.1929. SKSÄ = Suomalai-sen Kirjallisuuden Seuran äänitearkisto

28. [www.http://members.surfeu.fi/sotilaspojat](http://members.surfeu.fi/sotilaspojat) (Soti-laspoikien perinnekilta ry:n kotisivut); http://www.veteraanienperinto.fi/suomi/t_pankki/ryhmat/sotilas-pojat.htm (Veteraanien perintö).

29. Jouko Kallioniemi (1995) *Naiset isänmaan asialla 1939–194*, Turku: Veteraanikirjat, 33, 37–39.

30. SKS.KRA.SUKU 29691–29704.1997, nainen, syntä-mäaika ei ole tiedossa.

”Tähän taloon sitten jouduin ’ainoaksi pojaksi’. Sota-aikana eivät lapsetkaan joutaneet ’hortoilemaan’, vaan aamulla piti kuudelta nousta ruokkimaan hevosia ja vielä illalla yhdeksältä hoitaa iltatalli. Lehmille pumpattiin vesi käsipumpulla. Lehmiä oli toistakymmentä, hevosia neljä ja pienkarja päälle kuten kanat ja siat.”³¹

Sota-aikaa ei kuitenkaan voida pitää työn- teon kannalta ainutlaatuisena ajanjaksona lasten elämässä, sillä varhaislapsuus maa- seudulla sisälsi itsestäänselvyytenä työn- teon. Työn paljoudesta johtunut työn- teon arvostaminen ja välttämättömyys määritte- livät lasten ajankäyttöä myös rauhan aikana. Lapsuusmuistoissa leikki ja työnteko eivät aina ole edes erotettavissa toisistaan. Jo alle kouluikäiset saattoivat olla aikuisten apuna useissa maatalouteen liittyvissä töissä. Ai- kuisten aikaa ja vaivaa säästäessä lapset kokivat toisaalta ylpeyttä ja tyytyväisyyttä suorituksistaan, toisaalta muistoissa näkyy myös vastenmielisyys passaamisesta.³² Pula elintarvikkeista kosketti myös lasten arkea, sillä viljavarastojen huvetessa ruokaa sää- nösteltiin. Seuraavassa aineistoesimerkissä kertojana on pienviljelijäperheen tytär Kem- peleeltä, joka joutui 1930–1940-lukujen tait- teessa, ollessaan tuolloin 13-vuotias, ilman suojaamia ”pilketehtaalle pöllejä kuorimaan ja sirkkelin hakkuriin”. 15-vuotiaana hänen työpaikkanaan oli kaupungin ammustehtas. Kertoja kommentoi virallisen historian mie- likuvaa siitä, että Amerikasta saatiin apua; se ei yltänyt kertojan perheeseen, vaikkakin nälänhätä ylsi:

”Jatkosodan aikana mitään ei saanut kaupoista. Vaatteet ja kengät hajosivat pidossa, eikä meillä ollut komerot täynnä entisiä niin kuin nykyisin. Kauppiaat myivät vain tiskin alta tuttavilleen, emmekä me nähneet koskaan niitä ameriikan pakettejakaan, joista nykyisinkin vielä kerrotaan.”³³

Sota-ajan poikien muistoja tutkinut Erkki Kujala toteaa, että lapsuuskokemuksista voimakkaimmin esiin nousivat työ, pelko ja selviytymään oppiminen. Nämä teemat ei-

vät Kujalan mielestä kuitenkin sävyttyneet niin negatiivisesti kuin voisi olettaa. Ensin- näkään miehet eivät olleet katkeria siitä, että joutuivat jo lapsena raskaisiin töihin, vaan katsoivat sen olleen välttämätöntä toi- mintaa isänmaan hyväksi. Miehet kokivat myös, että vaikeuksien vuoksi he oppivat jo lapsena kekseliäiksi ja kärsivällisiksi. Pel- ko on teemoista ainoa, joka palautuu vuo- sikymmenienkin jälkeen konkreettisena negatiivisena tunteena. Muistot mustista verhoista ja lentokoneen äänistä ovat jää- neet lapsen mieleen turvattomuutta tuonee- na arkisena asiana. Samoin miehet kertoivat Kujalan tutkimuksessa pelänneensä sota- vankeja ja venäläisiä desantteja.³⁴

Sodan jaloista Ruotsiin siirrettyjen lasten ja kotimaahan jääneiden lasten kokemuksia on pyritty vertailemaan. Tutkimuksen mu- kaan ryhmät eivät merkittävästi eroa toisis- taan, sillä molemmat liittyivät lapsuuteen kipeitä muistoja. Kuitenkin traumaperäisiä stressioireita löytyi vain Suomessa lapsuu- tensa viettäneillä. Selviytymistä olivat autta- neet hyvät ihmissuhteet – olivat he sitten sukulaisia tai ennalta tuntemattomia ulko- maalaisia – kyky sopeutua sekä myönteinen elämänasenne.³⁵

Sota ja koulunkäynti

Erityisesti kouluun liittyen lasten tunteita leimasi sota-aikana normaaliarjen odotus. Lasten työntekokin oli osaltaan seurausta myös siitä, että sota keskeytti koulujen toi- minnan. Heidän vapaa-aikansa täyttyi pel- loilla ja muissa kodin töissä. Osalla oppi- laista sota tarkoitti koulunkäynnin viivästy- mistä, nuorimmilla koulun aloittaminen lykkääntyi. Osa oppilaista puolestaan joutui sodan vuoksi vaihtamaan koulua, koska ti- loja tarvittiin sotilasmajoitukseen. Tällöin koulumatka saattoi tulla pidemmäksi ja tur- vattommammaksi jo desanttien pelosta. Vii- purilainen nainen muisteli, että hälytysten ajaksi mentiin koulun kellariin. Hälytysten loputtua lasinsirpaleita oli kaikkialla. Ker- tojan koulussa oli aamu- ja iltavuorot, ja kertojan veli oli iltavuorossa. Pelkojen vuoksi veljen kouluopetus vaihdettiin koti- opetukseen.³⁶

Alla olevan, Kempeleellä syntyneen toimistonhoitajan elämänvaiheisiin kuuluu kotiseudun jättäminen ja evakkoon lähteminen Pohjanmaalle. Perheen isä oli pitänyt tyttöjen kouluttamista turhana, koska he menevät kuitenkin naimisiin, mutta äiti oli korostanut koulutuksen tärkeyttä perustellen kantaansa sillä, ettei tytär kuitenkaan tule saamaan suurta perintöä. Koneasentajana työskennellyt isä ja kotiäiti eivät pitäneet taloudellisesti mahdollisena tyttärensä menoa Sortavalassa sijaitsevaan oppikouluun. Kirjoittajan toiveena oli ollut opettajan työ. Hän jäsentää elämänsä kulkua ja katkeruuttaan kohtalolle:

”Sitten sota lopetti ajatuksen mistään opinnoista, ja viimein avioliitto ja lapset löivät viimeisen sinetin. Joskus olen katkera kohtalolle”.³⁷

Tyttöjen näkökulmasta katsottuna oleellista muistelussa on vielä se, mitä seurauksia koulutuksen vähäisyyden katsotaan aiheuttaneen myöhemmässä elämässä. Sota oli väliaikainen tai pysyvä muutos kaikille kotiseutunsa, ystävänsä ja tutut koulunsa jättäneille evakoille. Kirjoittajilla on ollut voimakas tarve pohtia myös sitä, kuinka asiat olisivat, mikäli menneisyys olisi ollut toisenlainen. Nykyisyys ja menneisyys tuotetaan kerronnassa sodan vaikutusten ja kokemusten herättämien tunteiden ympärille. Vastaajat valistavat lukijaa historian tapahtumista tai todistavat kertomuksillaan tietyn ryhmän tai ikäluokan kokemuksia.

Lasten kokemukset maaseudulla voivat olla erilaisia kuin kaupungissa eivätkä sotavuodet toisilla kertojilla muodosta suurta eroa muihin vuosiin. Enemmistöä sota kuitenkin kosketti fyysisenä, emotionaalisenä tai taloudellisenä turvattomuutena: he menettivät läheisen, miesten poissaolo tuntui työmäärän lisääntymisenä ja köyhyytinä. Lisäksi pommit, desantit ja puhe sodasta pelottivat ja aiheuttivat ahdistusta.³⁸

Sotavuosista kertoessaan kirjoittajat pohjivat, olivatko kerrotut kokemukset ristiriidassa historiakulttuurin esittämien mielikuvien kanssa. Tekstit kulkevat kahdessa aikatasossa; kertomusten kohteena oleva aika

tapahtumiseen kuvailtiin suhteessa siihen, mitä historian kulusta tänä päivänä tiedetään. Kirjoittajat analysoivat myös sodan vaikutusta kodin ilmapiiriin. Useimmat sodassa olleet isät on koettu ankarina kasvattajina; äkäisinä ja ruumiilliseen kuritukseen taipuvaisina. Tämän on nähty heijastuneen seuraavan sukupolven isänä olemiseen.³⁹ Sodan vaikutukset kasvatukseen ilmenevät seuraavassa, vuonna 1940 syntyneen miehen muistelussa:

”Kotimme oli hyvä, rakkaudellinen, mutta kuitenkin aina kaiken yllä oli olemassa musta pelko kuolemasta. Se kasvoi aina aamusta iltaa kohti äidin kyynelissä tai isän tuskaisessa katseessa ja käsittämättömässä käyttäytymisessä joka ei sietänyt turhia ääniä, meteliä tai lasten itkua”.⁴⁰

Kertojan lapsuusmuistot sijoittuvat todennäköisesti jo rauhan aikaan. Aikuisten kuolemanpelko kertonee jälkijännityksestä sekä käsittelemättömistä tunteista ja kokemuksista. Vanhemmat eivät pystyneet normaaliin perhe-elämään, vaan käyttäytyivät lasten mielestä käsittämättömästi.

31. SKS.KRA.SUKU 15979.1997, mies, syntymäaika ei ole tiedossa.

32. Pirjo Korkiakangas (1996) *Muistoista rakentuva lapsuus. Agraarinen perintö lapsuuden työnteon ja leikkien muisteluissa*, Kansatieteellisiä julkaisuja 42, Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, 83–99.

33. SKS.KRA.SUKU 3302.1997, nainen, s. 1926.

34. Erkki Kujala (2003) *Sodan pojat. Sodanaikaisten pikkupoikien lapsuuskokemuksia isyyden näkökulmasta*, Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 222. Jyväskylän yliopisto, 102–106.

35. Eila Räsänen (1996) 'Kokemusten vertailua naapurimaassa ja Suomessa sota-ajan viettäneiden lasten kesken', teoksessa Aura Korppi-Tommola (toim.) *Sotalapset*, Tutkimusraportti, Helsinki: Mannerheimin Lastensuojeluliitto, 17–19.

36. SKS.KRA.SUKU 1997. 9084, nainen, s. 1934.

37. SKS.KRA.SUKU 25055.1997, nainen, s. 1925; ks. myös Valkonen (toim.) (2000) 16–18.

38. Ks. lisää Ilse Eriksson-Stjernberg (1996) 'Mitä lapsen koetusta sodasta aikuisena mielessä? Suomalaisten sotakokemuksia sarajevolaistytön kokemuksiin peilaten', teoksessa Aura Korppi-Tommola (toim.) *Sotalapset*. Tutkimusraportti, Helsinki: Mannerheimin lastensuojeluliitto, 20–45.

39. Kujala (2003) 102–106, 114.

40. SKS.KRA.SUKU 517.1997, mies, s. 1940; Ks. myös SKS.KRA.SUKU 12304.1997, nainen s. 1958.

Sota katkaisi lapsuuden

Sotavuosien lapsuuskokemuksia muistelleet kirjoittajat muodostivat omasta näkökulmastaan kertomuksen, jossa painottuivat lapsuuden sotakokemukset ja niiden seuraukset. Kotimaahan jääneiden henkilöiden lapsuudenmuistoissa on jatkuvasti läsnä turvattomuuden vivahde, mutta siltikään kukaan heistä ei ilmaissut mielipidettään siitä, että heidät olisi pitänyt lähettää turvaan muihin Pohjoismaihin. Sota hahmotetaan kertomuksissa aikakaudeksi, joka katkaisi lapsuuden ja jolloin he olivat hyödyksi aikuisille. He osallistuivat monin tavoin siihen työhön, jota kotirintamalla tehtiin voimien mukaan. Toiminta sotilaspojissa ja

pikkulotissa voimistaa entisestään tunnetta tarpeellisuudesta.

Lapsien kokemusten kautta sota näyttäytyy inhimillisempänä, vihollisesta piirtyy tavallisten ihmisten mielikuvia. Lasten vihollinen ei ollut pelkästään kaukana siellä jossain, vaan myös sotavankina työskentelemässä kotipellolla. Lapset näkivät myös perheenjäsenten tunnekirjon viholliseen, kun esimerkiksi isä auttoi huonosti kohdeltuja sotavankeja pakkasella tai vankeja kutsuttiin luottovangeiksi. On vaikea sanoa, suhtauduttiinko kotitalalle työskentemään sijoitettuihin sotavankeihin yleisesti niin myönteisesti kuin tutkimusaineistoni kertomuksissa. ■